

Landskapspejare

Landskapspejare

FATABUREN 2011



Landskapsspejare

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2011

Red. Christina Westergren



FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2011
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare

Bildredaktör Marie Tornehave

Medredaktör Dan Waldetoft

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Omslagsfoto Gunnar Lundh, Nordiska museet. Sudersand, Fårö, Gotland 1938

För- och eftersättsblad »CHARTA öfwer TÖRESÖ SÄTERIE ... Författad Åren 1796, 97, 98, 99 & 1801, af Per Lifman junior.« Detaljer, foto Mats Landin, Nordiska museet

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2011

ISSN 0348 97 1 x

ISBN 978 91 7 108 546 7



Göteborg 1947. Foto KW Gullers, Nordiska museet.

Träd med djupa rötter

Enstaka stora träd reser sig över slätten. Alléer löper längs vägarna och skogen bildar en bakgrund till jordbrukslandskapet, en mur som kan vara både lockande och skrämmande. Trädgårdarnas träd hålls ofta på en ganska låg nivå. I stadslandskapet finns alla storlekar av träd som vårdas ömt. Trädet har haft, och har fortfarande, en speciell plats i människans historia. Från trädet har vi fått skydd, virke, medicin, bränsle och mat. Det är inte svårt att förstå varför träd genom tiderna har haft en framträdande roll i kult, folktro och symbolspråk.

TORA WALL är folklorist och arkivarie vid Nordiska museet, där hon ansvarar för folkminnessamlingen.

Livets träd

I Bibeln finns kunskapens förbjudna träd i lustgården och när Adam och Eva förleds att smaka på dess frukter fördrivs de ut ur paradiset av Gud. Men både i forntida kulturer och senare tiders traditionella samhällen har de mytologiska träden snarare förknippats med fruktbarhet, framförallt kvinnlig. Ett träd som symbol för livet förekommer i stora delar av världen och i många olika varianter. Världsträd talar många äldre my-



Foto Berndt Klyvare, Nordiska museet.

tologiska källor också om – det träd där hela världen ryms. Järnålderns kultliv i Norden verkar i många fall ha varit knutet till träd och lundar, liksom det var i många andra forntida kulturer.

I den fornnordiska mytologin har asken Yggdrasil en central plats. Den poetiska Eddan beskriver den:

En ask vet jag stå, Yggdrasil heter den.
Dess höga stam är stänkt med vitgrus;
dädan kommer dagg som i dalar faller,
grön står asken vid Urds brunn alltid.



Foto Berndt Klyvare, Nordiska museet.

Yggdrasil står i gudarnas rike Asgård och under dess grenar finns alla världar samlade. Yggdrasil har tre väldiga rötter. Den första roten finns hos asarna och vid den springer Urds källa upp. Där spinner nornorna människornas ödestrådar och asarna håller ting. Den andra roten finns i jättarnas rike, Jotunheim, och vid den ligger Mimers brunn. Den tredje roten når ända ner till Nifelheim och brunnen Hvergelme, där ormen Nidhögg ständigt ligger och gnager på den. I Yggdrasils grenar hängde Oden i nio dagar, då han offrade »sig själv till sig själv«, för att vinna runornas visdom – ett motiv som har tolkats som ett drag av schamanism i den fornnordiska tron.



Målad bonad med Adam och Eva i lustgården. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.



Foto Nordiska museet.

Skog att leva av

Synen på skogen har förändrats med det urbant präglade samhälle som vuxit fram sedan industrialiseringen. I dag är skogen för många stadsbor i första hand en plats för rekreation och inte en arbetsplats och tillgång i försörjningen, som den varit för människor som levt under andra tider och på andra villkor. Skogen kunde många gånger vara en farlig plats, speciellt om man var långt hemifrån. Detta speglas också i folktron – de väsen som människorna trodde sig träffa på i skogen sades vara farligare än de väsen som man hade hemmavid.



Svampplockning på
Adelsö med fikapaus
i skogsgläntan. Foto
Gunnar Lundh 1938,
Nordiska museet.

Man kan säga att skogen sågs med andra ögon och med en större kunskap förr. I skogen hämtade man mat, bränsle och annat material. Detta krävde särskilda kunskaper – om vilket virke som skulle användas till olika saker, om hur djuren rörde sig, om vad man kunde äta, om vädret och årstiderna och de rätta tidpunkterna för att göra olika saker.

Före industrialiseringen, då Sverige i huvudsak var ett jordbrukssamhälle, präglade skogen på olika sätt livet för många människor. Skogen var platsen för avverkning, vedsamling, svedjebruk, flottning och timmerkörning, kolning, tjärbränning, jakt, vallgång, nybygge och mycket annat. En pojke berättar i boken *Skogsarbetarminnen* om sina barndomsupplevelser, när han var med sin far och arbetade i skogen:

»Vintern då jag fyllde 12 år, alltså vintern 1893 fick jag vara med i skogen. Vi högg timmer på Loviskogen i Holms socken, en mil från hemmet. Här fick jag tillsammans med far draga



Skogsarbetare, den yngste i sitt lag. Foto C.G. Rosenberg ca 1935, Nordiska museet.



Skogsarbetare. Foto Erik Liljeroth 1953, Nordiska museet.



Kolmila och kolarkoja samt lingon-
plockning (överst). Foto Nordiska
museet.

Flottare och timmer. Foto KW
Gullers 1952, Nordiska museet.

den långa, tunga stocksågen genom träd upp till 30 tum i diameter över stubben. Det var en av de kallaste vintrarna, och det var svårt för mig att, genom det arbete jag kunde prestera, hålla mig varm. Utom vid nedsågningen av träden, då sörjde nog far för att jag höll mig varm. Själv var han grov och stark och fordrade mången gång mera än vad som var rimligt av mig. Vi bodde i en rätt så stor koja av den då vanliga typen med stor öppen rökgång och brits över kojans bredd. Vi bodde nio man i kojans, därav 3 körare, och på kvällen, när de tog in selarna och vi alla hängde våra kläder i taket i den smala gång som var mellan britsen och spisen, då var det inte lätt, om man måste ut under natten, att komma förbi all bråte.»

Skogsbruket och sågverksindustrins framväxt var av stor betydelse för Sveriges övergång från jordbrukssamhälle till industri-land. Denna utveckling gjorde också att fler människor specialiserades på olika yrken i skogen eller i skogsanknutna industrier. För några ökade skogens betydelse som resurs men för de flesta fick skogen en annan betydelse.



Traktor med barkmaskin. Foto Erik Liljeroth 1971, Nordiska museet.



Träd, tro och trolldom

Träd tycks ha väckt människors intresse i alla tider. De har ofta förknippats med trolldom och de har ansetts vara tillhåll för övernaturliga väsen. För att förstå dessa tankar och föreställningar måste man försöka förstå den värld som människor levde i, en värld som var långt ifrån det trygga och bekväma samhälle som många i västvärlden i dag tar för givet. Trolldom var invävd i vardagens tankevärld. Även om alla säkerligen inte trodde aktivt på alla de föreställningar som fanns, så präglades synen på världen delvis av ett magiskt tankemönster. Livet var

Vårdträdet var ett skydd för gården.
Foto Nordiska museet.

hårt på ett sätt som är svårt för oss att tänka oss in i, och människor var utlämnade till naturens och vädrets makter.

På många gårdar i bondesamhället fanns det vådräd, och på vissa ställen finns de fortfarande. Vård som ingår i ordet vådräd är ett välkänt begrepp inom svensk folktro. Vården är ett personligt väsen som fungerar som en sorts väktare. Om vissa människor sa man att de varslade innan de kom, deras fotsteg hördes utanför eller också kunde man höra hur de kom in genom dörren en stund innan de verkligen kom – då var det vården som gick före. Alla människor troddes ha en vård och denna följde dem genom livet och skyddade dem. Detta signalerar också vådräddets roll – det var ett skydd för gården och dess folk. Vådräddet växte i närheten av gården och var nära förbundet med lycka och välgång. Ofta sade man att det hade planterats samtidigt som



Vådräd av olika slag. En en och längst bort t.h. en ek. Foto Nordiska museet.



gården byggdes. När trädet växte och frodades sågs det som ett tecken på att allt stod väl till men om det började vissna eller om det blåste omkull väntade svåra tider för gårdens folk.

Ibland berättade man att tomten eller vättarna hade sitt bo under vårdträdet, vilket stärkte trädets övernaturliga laddning. Mat kunde sättas ut vid dess rot eller mjölk slås över rötterna som gåva till de övernaturliga väsen som troddes leva där. Att skada eller hugga ner vårdträdet straffades med sjukdom, eldsvåda, ekonomisk förlust eller annan ofärd enligt folktron. Därför var man också rädd om träden, även efter att de övernaturliga föreställningarna kring vårdträd blivit mindre uttalade.

Träd där en gren först vuxit ut från stammen men sedan vänt tillbaka och vuxit in igen, så att ett hål bildades i stammen, kallades för vålbundna träd. Dessa träd användes vid »smörjning«, en metod att bota där en sjuk person eller en kvinna med svåra förlossningssmärtor drogs genom ett hål för att bli av med det onda. Dragningen kunde även ske genom ett hål i jorden (jorddragning), under en rot (rotdragning), genom ett fönster och på flera andra sätt. Smörjning användes till exempel för att försöka bota barn från rakit, även kallad engelska sjukan, en sjukdom som orsakas av D-vitaminbrist. Sjukdomen orsakade stora problem och mycket lidande för dem som drabbades innan orsaken till sjukdomen upptäcktes. I Sverige fanns flera namn på sjukdomen, bland annat riset eller skärvan, och många sjukdomstillstånd som egentligen inte var rakit räknades till denna sjuka.

Detaljerna vid trädagningsritualen kunde se olika ut, men det centrala i ritualen var att den sjuke drogs med huvudet före genom hålet och ofta upprepades ritualen vid tre olika tillfällen, till exempel tre torsdagsnätter. Ofta fick patienten hjälp av en klok, som kunde läsa en besvärjelse eller på annat sätt förstärka ritualen.

Att »sätta bort sjukdom« var en annan form av magiskt botande. Tanken var att föra ut det onda ur kroppen och sätta det i något annat som inte hade ont av det – till exempel ett träd. En åkomma som man ofta försökte »sätta bort« var tandvärk. Tandvärk är alltid plågsam och förr, när inga tandläkare fanns, måste det ibland ha varit outhärdligt. Det är kanske inte konstigt att tandvärksträd var ett begrepp inom det folkliga botandet. Många meddelare uppger att det gick bra med vilket träd som helst, men ofta var det en speciell tall med ett krokigt och underligt utseende. Antingen utförde man ritualen själv eller också tog man hjälp av en trollkunnig klok. Med en sticka eller en spik petade man i den onda tanden, så att man fick med lite blod. Sedan



Vålbundet träd.
Foto Nordiska museet.

»Genom att slå en
spik i detta träd
kunde man bli av
med den värsta
tandvärk« enligt en
anteckning. Foto
Thorvald Gehrman,
Nordiska museet.



gjordes ett hål i trädet och i det drevs stickan in. Tandvärken skulle på så sätt föras över först till stickan och sedan in i trädet. Fanns det fler stickor i trädet skulle man vara noga med att inte nudda vid dem och absolut inte dra ut någon, eftersom tandvärken från stickan då lösgjordes. Det värsta man kunde göra var att fälla ett tandvärksträd – då fördes all trädets samlade smärta över till den som höll i yxan. Det fanns även så kallade böldträd, med böldliknande klumpar på stammen, där bölder sattes bort på liknande sätt.

Träd och traditioner

I traditioner kring högtider har trädet en ofta en speciell plats. Julgranen är förstås det exempel som man först får i tankarna. Att mitt i vintern ta in ett grönskande träd från skogen är en väldigt påtaglig markering av att vardagen övergår i fest. Men traditionen med julgran är inte så gammal som många föreställer sig, tvärtom är den en relativt ny företeelse i Sverige. Julgranen, liksom många andra traditioner, kom till Sverige från Tyskland. Där går dess historia tillbaka till senmedeltiden men här blev den inte en etablerad tradition förrän under slutet av 1800-talet. I Tyskland och Schweiz höll hantverksskrån och köpmannagillan stora fester vid juletid. Från dessa fester finns uppgifter om så kallade julträd, från vilkas grenar fattiga barn fick plocka äpplen och kakor. Seden spred sig snart och blev populär i lutherska hushåll där firande i större utsträckning knöts till hemmet, i kontrast till katolicismens mer offentliga traditioner. De tidigaste julgranarna var små och stod på bordet, klädda med kakor och frukter. Under 1600-talet började man även klä dem med ljus.

Julgran i borgerlig
hemmiljö i början
av 1900-talet. Foto
Nordiska museet.



TVå pojkar bär hem
julgranen. Foto
KW Gullers,
Nordiska museet.



I Sverige kommer den första uppgiften om julgran från ett brev skrivet av grevinnan Wrede-Sparre. I brevet beskriver hon julfirandet på godset Stora Lundby i Sörmland år 1741. I salen stod en stor gran klädd med ljus, äpplen och saffranskringlor och på golvet runt omkring låg julgåvorna. Men det dröjde alltså innan seden spred sig på allvar. Den etablerades först i rikare familjer, sedan hos den välbärgade borgarklassen och under första hälften av 1900-talet även i enklare hem.

Men även om julgranen som tradition inte är särskilt gammal så har granen spelat en roll i julfirandet långt tidigare. I den äldre traditionen skalade man av alla grenar förutom toppruskorna på två granar som placerades på varsin sida om ytterdörren. Hackat gran- eller enris ströddes ut över golvet, som dekoration och för doftens skull. Granen troddes också ha förmåga att ge skydd mot onda makter, vilket kan ha varit en del av dess roll vid jul. Under julnätterna ansågs människor vara särskilt utsatta för övernaturlig fara, de var fyllda med magi och väsen som kunde skada människorna om de inte var försiktiga.

Granen användes som skydd även vid begravningar. Det fanns seder där man antingen kantade den väg begravningståget tog från gården till kyrkan med granruskor eller strödde hackat granris (ofta i kors) över vägen, för att hindra den döda från att hitta tillbaka till gården om han eller hon skulle gå igen. Men man skall kanske inte överdriva den övernaturliga aspekten. Traditioner och seder har ofta många olika lager och funktioner, som vävs samman och glider in i varandra. Naturligtvis var riset och ruskorna även en dekoration, en markering av att gården hade sorg och att ett begravningståg hade passerat.

Träd i utomhusmiljö har under de senaste decennierna dekorerats alltmer. Stadens träd får ljusslingor som lyser upp vinternat-

ten, och privatpersoner dekorerar sedan länge buskar och träd i trädgården på samma sätt. Det är en del av de många ljustraditioner som har vuxit fram ur ett behov att undkomma mörkret, som många känner under vinterhalvåret. Men det är inte bara på vintern som träden dekoreras. Det har blivit allt vanligare med påskträd, som kläs med färgglada fjädrar och påskägg. Precis som med ljusslingorna finns dessa både på offentliga platser och hos privatpersoner. Det är en utveckling av fastlags- och påskrisen – man nöjer sig inte med ett litet ris inomhus utan dekorerar buskar eller hela träd utomhus. För de flesta människor i dag har påskens kristna innebörd liten betydelse, istället kan påskens sägas ha blivit en fest för att fira att vintern är slut. För det mesta har löven inte hunnit spricka ut till påsk och då blir de färgglada prydnaderna en vacker påminnelse om att det snart är dags för vårens grönska.

En nutida ritual knuten till träd är de så kallade nappträden. Att sluta med napp är ofta ett stort steg för ett litet barn. För att göra övergången lättare för barnen har det vuxit fram olika ritualer som hjälper dem att sluta med något som varit till tröst och glädje i flera år. Dessa ritualer kan ses som en modern form av rite de passage – barnen går från att vara »bebis« till att bli ett »stort barn«. Åtminstone är det den argumentationen som föräldrarna ofta använder för att förklara för barnet varför det måste sluta med nappen. En av de vanligaste ritualerna är att barnet får hänga sin napp i ett nappträd. Nappträd finns på många olika ställen i landet. I vissa fall är de knuta till någon verksamhet, i andra fall har nappträdens rituella funktion vuxit fram spontant när föräldrar sett att andra barn hängt sina nappar där och då blivit inspirerade att låta sina egna barn göra likadant.

Själva ritualen beskrivs som ganska enkel. Efter att barnet un-



Nappträd. Foto Anders Follin, Nordiska museet.

der en tid har förberetts på att det nu är dags att sluta med napp går man till nappträdet och där får barnet hänga upp sina nappar. Ibland hänger barnet även upp ett brev och/eller ett foto på sig själv. Rent visuellt är nappträden en fascinerande upplevelse och detta är ju också kärnan i ritualen – när barnen ser napparna som redan hänger i trädet blir det tydligt att många andra barn också har slutat med napp, vilket gör barnet till en del i ett större sammanhang.



Äppelträd. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

Trädets symbolik lever

Än i dag har trädet en viktig plats i vår tankevärld. De flesta människor bor i städer och skogen har blivit en tillflykt från vardagens stress. Många fascineras speciellt av stora träd – de som ofta kallas jätteträd – och man gör stora ansträngningar för att skydda dessa både från avverkning och från tidens och klimatets påverkan. Men även träd med underliga former och annorlunda utseende fångar vår uppmärksamhet – på det sättet skiljer vi oss inte mycket från gångna tiders människor.

Trädet symboliserar stabilitet, pålitlighet och trygghet. Vi talar om att vissa företeelser är »djupt rotade« och om vårt egna behov av att »hitta våra rötter« – trädets symbolik används för att belysa behovet av och sökandet efter trygghet. Släktforskarföreningar använder gärna rötter i föreningsnamnet och vi talar om släktträd för att kartlägga våra egna förfäder bakåt i tiden. Men trädet kan också vara en mer dynamisk symbol – trädet som symbol för liv är vanlig nu liksom i forntiden. Barnmorskeförbundets emblem är ett träd, en symbol för fruktsamhet och moderskap men också för hur livet och döden hör samman. Även moderkankans mönster som liknar ett träd kallas populärt livets träd.

Trädet – och skogen – är för många en symbol för det naturliga, det ursprungliga och för en diffus längtan efter ett annat och enklare liv. En del människor vittnar också om att de upplever en sorts samhörighet med vissa träd, även om de för övrigt inte anser sig vara religiösa eller andligt intresserade. I ett sekulariserat samhälle blir skogen och dessa speciella träd en plats för andakt och ro för jäktade storstadsmänniskor.

Träd har också kommit att bli en symbol för kampen för miljön. På 1980-talet lanserades begreppet »trädkramare« som begrepp för aktivister som skyddade hotade naturområden genom att helt enkelt krama eller kedja fast sig vid träd och vägra att släppa taget, för att hindra avverkningsmaskiner från att komma nära. Trädkramare har sina rötter i den indiska organisationen Chipko-rörelsen. Denna rörelse växte fram i Garhwalbergen, när ett bolag ville avverka skogen vid byn Gopeshwar. Byborna skulle då berövas både tillgång till ved och jord och fram för allt kvinnorna och barnen i byn genomförde en räddningsaktion genom att hålla om träden för att skydda den.aktionen lyckades och gav sedan upphov till liknande rörelser runt om i världen.



Foto Nordiska museet.



Foto Peter Gullers, Nordiska museet.

I Sverige har »striden om almarna«, som stod i maj 1971, gått till historien. Då lyckades aktivister genom protester förhindra att de 100-åriga almarna i Kungsträdgården höggs ner för att ge plats åt en ny tunnelbaneuppgång. Det speciella med denna aktion var att allmänheten lyckades rädda almarna trots att ett politiskt beslut om att de skulle sågas ner hade fattats.. Bakgrunden var att många miljöaktivister var oroliga för att tidens stadsplanering skulle sluta med att staden blev en betongöken utan grönområden. Att almarna skulle offras blev droppen. Några aktivister skyddade träden genom att klättra upp i dem samtidigt som andra hindrade att maskinerna kom nära träden. Aktionen fick stor uppmärksamhet i medierna och många kända personer ställde sig bakom den – Cornelis Vreeswijk var till exempel där och spelade. Polis sattes in mot demonstrationen men det massiva motståndet fick kommunpolitikerna att dra tillbaka polisstyrkan. De gav vika för demonstranternas krav – almarna fick stå kvar och tunnelbaneuppgången placerades istället en bit bort från den först planerade platsen.



Almstriden i Kungsträdgården i Stockholm 12–13 maj 1971. Foto Nordiska museet.